

Kým jsme? A kam patříme?

Dějiny versus paměť

— Jiří ŠUBRT

Pojem paměť je slovem, které se dnes skloňuje ve všech pádech, a v diskusích intelektuálů, žurnalistů a politiků je mu, zdá se, přisuzována větší váha než pojmu dějiny. Dalo by se možná dokonce říci, že tento módní a konjunkturální pojem ovládl humanitní vědy a do značné míry i ideologický diskurz.

Na rozdíl od jiných intelektuálních mód se popularita paměti udržuje na výsluní už relativně dlouhou dobu. Možná i proto, že na rozdíl od dějin, jejichž interpretace je vždy záležitostí diskusí, pochyb a kontroverzí, zpochybňovat paměť je obtížné, a jen málokdo by se do takového pošetilého podniku pustil (je těžké někomu dokázat, že si nepamatuje to, o čem tvrdí, že si pamatuje).

Je tu ale ještě jeden háček. Zvykli jsme si používat termín paměť s adjektivy individuální, kolektivní, sociální atp. tím způsobem, že ho automaticky a zcela samozřejmě spojujeme s určitými obsahy, a to výhradně těmi, které se týkají vzpomínek na historické události,

Jiří ŠUBRT

(nar. 1958) vede pracoviště historické sociologie na FHS UK v Praze. Je autorem či editorem řady knih, např. *Civilizační teorie Norberta Eliase (1996)*, *Historická sociologie (ed. 2007)*, *Kultury, civilizace, světový systém (ed. s J. P. Arnasonem 2010)*, *Kolektivní paměť (ed. s N. Maslowským 2014)*. Jiri.Subrt@ff.cuni.cz

„Uchování určitých obsahů paměti je chápáno jako předpoklad udržení identity; jejich vymazávání a vytěšňování je naopak vnímáno jako synonymum její ztráty.“
Na fotografii George Standart, americký chemik, který se na konci čtyřicátých let 20. století rozhodl zůstat v Československu, seznamuje v pedagogické laboratoři studenty s poloprovozními zařízeními.

zejména pokud se odehrály v novodobé historii. Filozoficky vzato je ale tento postup značně reduktivní, protože na paměti je v podstatě založeno úplně všechno, co tvoří lidský svět, společnost, náboženství, vědu, kulturu i civilizaci, za jejíž součást se považujeme. O paměť se opírá naše jednání, řeč, pracovní postupy, sociální role, interakce, instituce, systémové struktury i mezinárodní vztahy. Filozof Arnold Gehlen říká, že člověk je deficitní bytostí, neboť ve srovnání se všemi ostatními živočichy disponuje nedostatečnou instinktivní výbavou, a proto musí chybějící instinkty něčím nahradit. Touto náhradou jsou instituce, tedy – v antropologickém pojetí – soubory pravidel, které nám předepisují, jak se máme v jednotlivých oblastech společenského života chovat. Uvedené Gehlenovo tvrzení bychom mohli doplnit tím, že člověk je nucen kompenzovat svou nedostatečnou instinktivní výbavu tak, že se učí, a učení je možné jedině proto, že disponuje pamětí, do níž je

možné naučené obsahy ukládat. Způsoby, jakými lidská paměť pracuje, se přitom historicky proměňují. Aleida a Jan Assmannovi ukazují, že klíčovou roli sehrává evoluce médií, ve které rozlišují fázi orálního přenosu, písma a audiovizuálních médií. Italská systémová teoretička Elena Esposito rozlišuje čtyři historické typy společenské paměti: paměť „divinatorskou“, spojenou s médiem neabecedního písma; „rétorickou“, vázanou na abecední písmo; „paměť – kulturu“, jejímž předpokladem je knih-tisk; „paměť – síť“, umožněnou komputizací a internetovými vyhledávači, jako je například Google. To, s čím jsou tedy v dnešní době paměťové výzkumy v oblasti humanitních věd spojovány, je jenom určitá výše paměti, pro kterou by se možná hodilo užít adjektivum „historicko-sociální“, ale ani taková specifikace patrně není dostatečně distinktivní.

To byl ostatně jeden z důvodů, proč jsem se před několika lety rozhodl spojit svůj historicko-sociologický orientovaný výzkum s jiným konceptem – s konceptem historického vědomí. Historické vědomí je v pojetí, k němuž se hlásím, chápáno jako entita, která je utvářena díky souhře působení několika komponent; jednou z nich je prožitá historická zkušenost (osobně prožitá, event. předávaná v interpersonálním kontaktu); druhou ideologie, zejména ideologie národní a státní; třetí komponentou (nikoli však co do významu) je vědění produkované dějepiscem a historickou vědou; čtvrtou tvoří obsahy uložené v tom, co by bylo možné označit výrazem „kulturně-historická“ paměť. Specifičnost problému historického vědomí vynikne, jestliže o něm uvažujeme v komparativní perspektivě. Během 19. století a ještě na začátku 20. století byla značně rozšířená představa, že dějiny mají nějaký hluboký smysl a směřují k určitému cíli. Bylo to období, ve kterém dominoval „historismus“. Minulost měla jinou váhu než dnes. Byla stále ještě chápána jako učitelka života; ukazovala – podle tehdejšího názoru zákonitý – směr vývoje, jímž se bude lidstvo nadále ubírat. Pro lidi žijící na začátku 21. století je však minulost již něčím jiným, jejich historické vědomí má odlišný charakter. Postmodernismus skoncoval s vírou v takzvaná velká vyprávění o minulosti. Je vcelku logické, že spolu s ní se vytratila i víra v budoucnost. Symptomatickým jevem postmoderní doby je proto prezentismus, zaměření na přítomnost. Ani v této době však nemizí zájem o historii zcela, což se mimo jiné projevuje v oblíbenosti historických památek, literatury, hraného i dokumentárního filmu. Historie má i pro člověka dnešní doby svůj význam a přitažlivost, ty jsou

však dány něčím poněkud jiným, než tomu bylo u předchozích generací.

MEZI PAMĚTÍ A KONCEM IDEOLOGII

To, že se v diskurzu o těchto a jiných otázkách prosadil koncept paměti, je dáno vlivem, který v tomto směru uplatňuje, a to prakticky v celosvětovém měřítku, francouzské myšlení. Zakladatelskou úlohu sehrál v první polovině 20. století francouzský sociolog Maurice Halbwachs, na jehož koncepci „kolektivní paměti“ navázali ve druhé polovině 20. století takoví autoři a badatelé jako Pierre Nora, Tzvetan Todorov, Gérard Namer, Danièle Hervieu-Léger, Paul Ricœur a mnozí další. Obnovu zájmu o téma paměti, k němuž došlo v osmdesátých letech ve Francii, bylo do určité míry nesenou jakousi nostalgií, pocitím, že kolektivní paměť (především ve smyslu tradic, mýtů a hodnotových orientací), v minulosti cosi jako živoucí síla a tmel, který drží národní společenství pohromadě, ztrácí na svém významu, neboť je nahrazována a vytěšňována akademickou historickou vědou, jež tuto sjednocující sílu postrádá. Byly tu ale i jiné podstatné důvody. K nim patřily kontroverze spojené s přijímáním takzvaných paměťových zákonů, snahy zachytit vzpomínky pamětníků na klíčové události a traumata 20. století, diskuse o problémech identity, které se začaly rozvíjet v důsledku proměn, jimiž Evropa během posledních desetiletí procházela. O konceptu paměti se nakonec psalo jako o novém paradigmatu humanitních věd, přičemž Francouzi sami začali hovořit o tom, že se jedná o tři paradigmata – Halbwachsovo paradigma kolektivní paměti, Norovo paradigma míst paměti a Ricœurovo paradigma práce paměti.

Úvahy nad tématem paměti mohou vzdáleně připomenout jinou diskusi, která proběhla v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století. Americký sociolog Daniel Bell publikoval v roce 1960 studii s názvem *Konec ideologie*, jejíž poselství znělo, že v postindustriální éře, jejímiž hlavními reprezentanty jsou univerzity a vědecké ústavy, dojde k opuštění ideologií jako zjednodušujícího a nevědeckého způsobu myšlení. Pozdější vývoj ukázal, že tento předpoklad byl iluzorní a že i v současné době sehrávají ideologie a ideologické myšlení závažnou úlohu. Analogicky k tomu mohlo v osmdesátých letech některým teoretikům připadat, že tradiční kolektivní paměť je odsouzena k tomu, aby postupně ustoupila historické vědě a byla jí nahrazena. Tato „varovná prognóza“ se stala tím, co se v sociologii někdy označuje jako *sebemařící předpověď*. Z paměti se stalo frekventované, široce diskutované, téměř by se dalo říci adorované téma.

K paměti je nicméně třeba přistupovat s určitou obezřetností a opatrností. Pro fungování kolektivní paměti je důležitější, jaký je tradovaný názor na historické události, než jaký je jejich výklad z pozic historické vědy. Často může být významnější to, co si lidé o minulosti myslí, než jaká skutečně byla, neboť tento obraz minulosti – byť třeba zčásti nebo i zcela falešný – se pro ně může stát v přítomnosti významnou motivující silou. Na to také upozorňuje Jan Assmann, když konstatuje, že jsou významné nikoliv faktické, nýbrž vzpomínané dějiny. V tomto smyslu je i mýtus skutečný v té míře, v jaké je připomínán a oslavován. Důležitá je jeho normativní a formativní síla.

K tomu přistupuje skutečnost, že v žádné kolektivní paměti není minulost udržována jako taková, nýbrž v té podobě, která odpovídá aktuálním potřebám současnosti. Obsahy paměti nemají stálý, fixní charakter, nýbrž jsou opakovaně restrukturovány podle požadavků přítomnosti, a to mnohdy jen na základě zachycených fragmentů. Americký sociolog Peter L. Berger, říká, že se zdravý rozum mylí, pokud se domnívá, že minulost je – na rozdíl od přítomnosti a budoucnosti – jednou pevně daná, stálá a neměnná. Minulost rekonstruujeme v našich vzpomínkách tak, aby byla v souladu s našimi nynějšími názory. Pro paměť je charakteristické vytěšňování nepříjemných zkušeností a zážitků; k typickým jevům patří eliminace určitých témat, ale například i přepisování individuálních biografí, vytváření nových mýtů nebo také ožívování starých ran a resentimentů.

PAMĚŤOVÉ POCHODY

Jak ukazuje nizozemský psycholog Douwe Draaisma, v období po druhé světové válce získala v odborných úvahách o paměti významný vliv metafora počítače. Počáteční nadšení pro vysvětlování paměťových pochodů prostřednictvím analogie s počítačovými procesy však bylo vystřídáno poznáním, že psychologické procesy mají méně přímý a racionální průběh, než se předpokládalo. Ukázalo se, že ve srovnání s „dokonalou“ počítačovou pamětí je lidská paměť schopna informace prosévat, deformovat, a když na to přijde, lže a podvádí. Při uchovávání informací v dlouhodobé paměti může postupně docházet k jejich dotváření a zkreslování, někdy dokonce ke konstruování smyšlenek. Psychiatrie v této souvislosti hovoří o syndromu falešné paměti. K takovému zkreslení dochází mnohdy proto, že se snažíme do chaotických vzpomínek dodatečně vnést určitý řád a smysl tím, že kusé a torzovité obsahy propojujeme,

aniž bychom přitom úplně dbali na autenticitu a přesnost.

Význam historicko-sociální paměti je dán mimo jiné i tím, že se stává oporou pro naši individuální a kolektivní identitu. Dvě základní otázky, které jsou v této souvislosti obvykle kladeny, znějí: Kým jsme? Kam patříme? Paměť je v obou případech klíčová. Uchovávání určitých obsahů paměti je chápáno jako předpoklad udržení identity; jejich vymazávání a vytěšňování je naopak vnímáno jako synonymum její ztráty. Zkušenost s totalitárními, autoritářskými a jinými režimy ukazuje, že kolektivní paměť se stává často předmětem mocenského nátlaku a manipulace, jejíž snahou je přepsat to, co do ní bylo uloženo, záměrně její obsah upravit, kontrolovat a ovládnout. Kritika mocenské manipulace s pamětí proto bývá spojována s vyzvedáním osvobozujícího návratu paměti zbavené cenzury,

HEROICKÝ JEDINEC VERSUS UTRPENÍ STATISICŮ

Vedle zmíněné osvobozující paměti však zároveň existuje i jiná paměť, paměť, která přináší bolest a která, místo aby lidi spojovala, je naopak rozděluje. Vzpomínky mohou být zkrátka nejen oporou, ale často i nepříjemnou a traumatizující zátěží. Upozorňuje na to koncepce kulturního traumatu, o kterém hovoří například Jeffrey C. Alexander nebo Bernhard Giesen. Sociologický přístup ke kolektivnímu traumatu je inspirován medicínou a psychiatrií. Trauma je v tomto případě spojováno s událostí, která zanechává dlouhodobé a destruktivní následky na těle či v psychice pacienta nebo ve vědomí společnosti. Teoretikové kulturního traumatu soudí, že dějiny dnes ztrácejí charakter vyprávění o velkých heroických činech minulosti, o jejich hrdinech a slavných bitvách. Proti tomu je naopak vyzvedáno utrpení statisiců a milionů lidských obětí, které se pro současníky stává zdrojem přetrvávajícího traumatu a zároveň i varováním do budoucnosti.

Paměť, jak je zřejmé, je složitým a mnoho-
vrstevnatým tématem. Logika vědecké produkce je dnes taková, že vede ke stále hlubší specializaci, což může být právě v případě paměti problém a překážka na cestě jejího dalšího poznávání. Domnívám se, že doba nazrála k tomu, aby se fenomén paměti stal předmětem interdisciplinárního bádání, v němž se perspektivy jednotlivých oborů propojí. Taková spolupráce by se pak mohla stát i stimulem pro nové uchopení problematiky, jejíž zkoumání v poslední době poněkud stagnuje a je do značné míry v zajetí zavedených schémat, stereotypního uvažování a rutinních přístupů. □

Literatura

E. Esposito, *Soziales Vergessen. Formen und Medien des Gedächtnisses der Gesellschaft*, Frankfurt am Main 2002; J. Šubrt - J. Vinopal, Jiří a kol., *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu*, Praha 2013; M. Halbwachs, *Kolektivní paměť*, Praha 2010; J. Assmann, *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínky a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*, Praha 2001; D. Draaisma, *Metafory paměti*, Praha 2003; J. C. Alexander - R. Eyerman - B. Giesen - N. J. Smelser - P. Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley 2004.